

CRKVA SVETI MILUTIN – PROBLEM SAVREMENE SRPSKE SAKRALNE ARHITEKTURE

UDK : 726.54(497.11)

Mirko Stanimirović¹, Slaviša Kondić², Vojislav Nikolić³

Rezime: U ovom radu je prikazano idejno rešenje crkve Sveti Milutin u selu Žitorade kod Vladičinog Hana. Pored prezentacije procesa projektovanja dokumentovano je i stanje u srpskoj sakralnoj arhitekturi. Prikazana komunikacija između arhitekata i Crkvenog odbora ilustruje zanemarivanje savremene arhitektonske prakse u slučaju srpskih pravoslavnih hramova. Idejno rešenje je odbijeno jer nije u skladu sa zamišljenom slikom hrama, koju je formirao Naručilac. Ipak, istraživanjem je postignut cilj da se u skladu sa liturgijskom funkcijom hrama objekat oblikuje na savremeniji način, kreativnom preradom uzornih principa.

Cljučne reči: Sakralna arhitektura, crkva, projektovanje, Srbija

THE CHURCH OF SAINT MILUTIN - THE PROBLEM OF CONTEMPORARY SERBIAN SACRAL ARCHITECTURE

Abstract: This paper presents the conceptual design of the church of St. Milutin in the village of Zitorade near Vladicin Han. In addition to the presentation of the design process, the situation in Serbian sacral architecture was also documented. The communication shown between the architects and the Church illustrates the neglect of contemporary architectural practice in the case of Serbian Orthodox temples. The conceptual design was rejected because it did not conform to the imagined image of the temple, formed by the Client. Nevertheless, the research has achieved the goal of designing the building in a more contemporary way in accordance with the liturgical function of the temple, through creative revising of representative principles.

Keywords: Sacral architecture, church, architectural design, Serbia

---

¹ Dr Mirko Stanimirović, docent, wireframe22@gmail.com, Građevinsko-arhitektonski fakultet Univerziteta u Nišu

² Slaviša Kondić, asistent, skondic555@gmail.com, Građevinsko-arhitektonski fakultet Univerziteta u Nišu

³ Vojislav Nikolic, asistent, vojislavn@gmail.com, Građevinsko-arhitektonski fakultet Univerziteta u Nišu

1. PROJEKTNI ZADATAK

Pravoslavni hram u selu Žitorade, između Vladičinog Hana i Surdulice, srušen je, prema izjavama Crkvenog odbora, u 16. veku. Uz blagoslov episkopa vranjskog Gospodina Pahomija Crkvena opština Žitorade je 2014. godine pripremila neophodnu dokumentaciju, koja prethodi izradi projekta crkve Svetog Milutina. Opština Vladičin Han je 15.9.2014. godine dala saglasnost da lokacijska i građevinska dozvola za izgradnju pravoslavnog hrama na katastarskoj parceli 2769/24 (942 m²) glasi na ime Crkvene opština Žitorade. Opštinska uprava Vladičin Han donela je 22.10.2014. rešenje o lokacijskoj dozvoli za izgradnju verskog objekta u kojem su navedeni uslovi za izgradnju objekta. Kako Crkveni odbor nije bio u materijalnoj mogućnosti da naruči izradu potrebne projektne dokumentacije, obratio se telefonom Građevinsko-arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Nišu za pomoć. Molbu fakultetu su 22.12.2014. godine podneli predsednik Crkvenog odbora, Predrag Iskrenović i starešina Crkvene opštine Žitorade, protojerej Nikola Petrov. U molbi je u navedeno da je sa nadležnim episkopom dogovoreno da crkva ima:

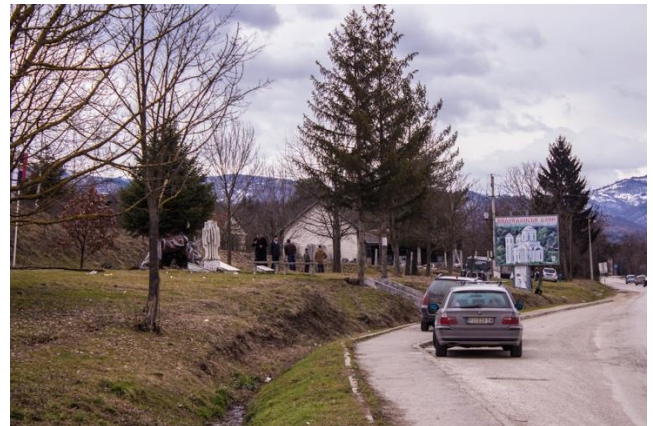
- 60 – 70 m²,
- kupolu,
- zapadni trem, gde bi se palile i prodavale sveće i
- zvonik, iznad trema.

Slika 1 – Situacija (dokumentacija autora)

Nakon inicijalnog sastanka 12.1.2015. godine u Nišu, obišli smo 30.1.2015. godine mesto, koje je bilo planirano za izgradnju novog hrama. Kako je parcela imala nezavidnu proporciju, varijabilne širine 6 – 10 m i dužine od oko 100 m, u dogovoru sa predstavnicima opštinske uprave Vladičin Han, sačinjen je usmeni sporazum da se odstupa od uobičajenih pravila

građenja. Parcele u vlasništvu opštine, od puta do crkve, postale su deo projekta, a dozvoljena je gradnja do granica parcele.

Slika 2 – Mesto novog hrama (dokumentacija autora)

U Nišu je zvanično 30.6.2015. godine zaključen Ugovor o izradi projekta između Crkvene opštine Žitorade i Građevinsko-arhitektonskog fakulteta u Nišu. Fakultet se kao Izvršilac obavezao da za Naručioca uradi projekat idejnog rešenja pravoslavnog hrama prema Molbi za izradu projekta za izgradnju hrama. Izvršilac je odredio Mirka Stanimirovića, Slavišu Kondića i Vojislava Nikolića kao autore Projekta. Naručilac se obavezao da izradi sve ostale projekte potrebne za izgradnju hrama i da izgradi hram, prema projektu i uz nadzor Autora. Ugovorene strane su se sporazumele da Izvršilac poklanja Projekat Naručiocu. Ugovor su potpisali dekan Građevinsko-arhitektonskog fakulteta, prof. dr Petar Mitrović i predsednik Crkvenog odbora, Predrag Iskrenović.

2. IDEJNO REŠENJE

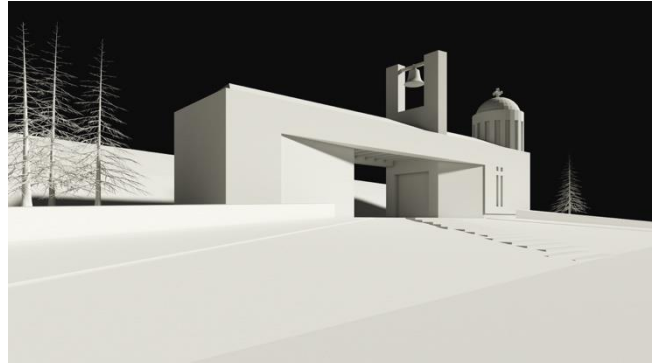
Sa predstavnicima Crkvene opštine održana su dva sastanka na Građevinsko-arhitektonskom fakultetu, 30.5.2015. u kabinetu 501 i 30.6.2015. u Institutu. Na početno rešenje je snažno uticao postojeći ambijent. Na srednji deo parcele naslanjao se narodno-oslobodilački spomenik iz 20. veka, koji je već bio u procesu izmeštanja na novo mesto. Parcela je dominantno izdužena i paralelna je sa glavnim putem koji spaja Vladičin Han i Surdulicu. Želja stanovnika je bila da crkveni zvonik i hram signaliziraju prolaznicima da je potrebno svratiti, kao i da istaknu značaj Srpske pravoslavne crkve u ovom pograničnom području, o kojem meštani govore kao o „poslednjem bastionu srpskog pravoslavlja“. U vreme pripremanja prve varijante rešenja, predstavnici Crkvenog odbora su se potrudili da dobiju sredstva za izgradnju hrama - u blizini postojao kamenolom, aktiviran za potrebe

izgradnje južnog koridora 10 i njegovog kraka prema Preševu, pa im je lokalno građevinsko preduzeće, prema njihovim rečima, obećalo kamen kao materijal za izgradnju zidova i temelja. Na početni koncept je pored navedenog uticala i crkva u Mrtvici, kao i činjenica da je predmet arhitektonskog zadatka seoska manja crkva. O uticaju aktuelnog diskursa savremene sakralne arhitekture u Srbiji, kao i odnosu tradicije i savremene arhitekture biće kasnije više reči [4, 12].

Osa parcele je postavljena 22° u odnosu na zapad – istok, što je bilo prihvatljivo za položaj oltara. Širina parcele je bila premala za razvijanje manjeg hrama i ophodnog puta (prema pravilima građenja), pa smo usvojili usmeni predlog naručioca da masivne kamene zidove na jugu postavimo do same granice. Dobijeni su sledeći rezultati – prostor oko crkve u širini 1.2 m je prelazio preko južne parcele, a na gornjoj strani je dodirivao granice parcele. Tako je dobijena ukupna širina crkve od 7 m (6 m unutra), njena jednobrodna forma i unutrašnja širina kupole od 5 m. Unutrašnji prostor crkve je dalje razvijan od središnjeg potkupolnog prostora ka ulazu i ka oltaru, dodavanjem minimalnih 3 m sa obe strane. U odlučivanju nismo koristili proporcijske sheme, već smo prostor gradili prema njegovoj kompoziciji, na osećaj. Na istoku smo dodali oltarsku apsidu širine 2 m. Na opisani način je dobijena ukupna dužina crkve od 14 m, odnosno njena dupla širina. Prema istom osećaju smo unutrašnju visinu svoda postavili na 7 m i sleme krova na 9 m. Ipak, dobijenom figurom nismo bili u potpunosti zadovoljni, jer je blizina puta i njegova dinamična priroda tražila izduženiju arhitektonsku strukturu, usidrenu u pejzaž, koji se uglavnom sagledava iz automobila. Rešenje koje se nametalo je proširenje programa – parohijskim domom i otvorenim prostorom susreta ispred crkve, koji će zameniti prostor oko spomenika.

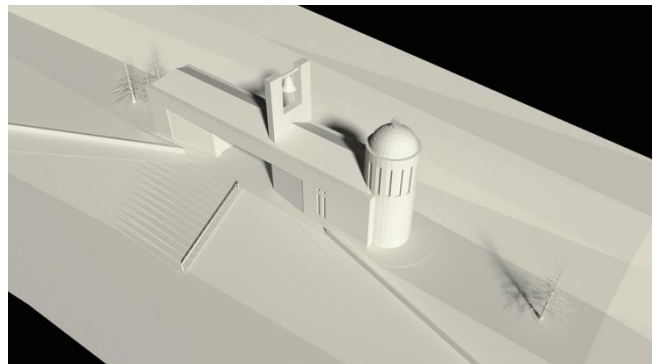
U pravcu spomenika i stepenica, koje vode do njega, formirali smo novi prilaz. Plato je mesto susreta novih stepenica i rampi, koje se usidruju u škarpu. Nalazi se u težištu ukupne izdužene figure. Sa njegove leve strane je parohijski dom, sa desne je crkva, postavljena u pravcu parcele. Susret ova dva programa naglašen je zidovima koji su u predelu rampi, u osnovi, blago zakošeni u odnosu na ortogonalnu strukturu, tako da otvaraju pogled sa platoa ka selu. Radi stvaranja ukupne izdužene siluete, dom i crkva su spojeni visokim gredama u gornjoj zoni, a iznad platoa je pergola. Tako izdužena formu olakšana je šupljinom u njenoj sredini. Zamisao autora je bila da se relativno mali unutrašnji prostor crkve proširi na plato i parohijski dom, odnosno na salu za agape, koja se

prostire kroz dve spratne visine. Rešenje je ostvareno postavljanjem velikih otvora, koji imaju mogućnost i parcijalnog (uobičajenog) korišćenja. U nastavku sale nalaze se prodavnica, toaleti za posetioce, kancelarija, kotlarnica, mala kuhinja i stepenište. Na spratu je dvosoban stan za sveštenika.

Slika 3 – Skica novog hrama (dokumentacija autora)

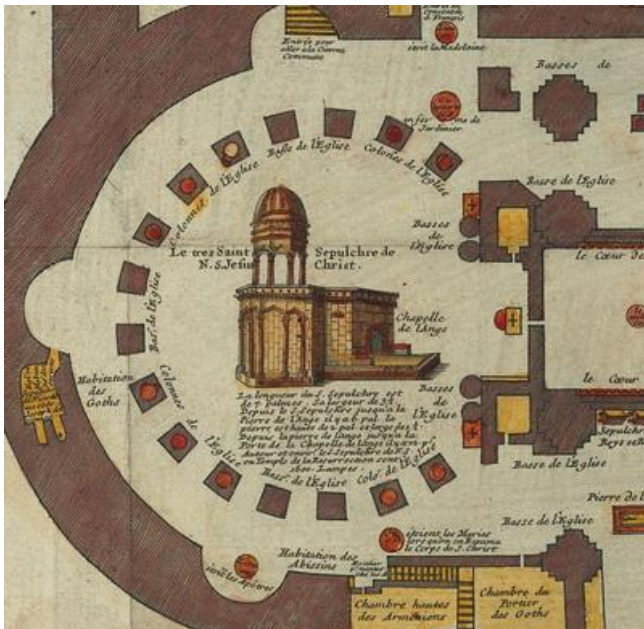
Vertikalna zvonika na zapadu crkve i horizontala ukupne strukture su nam odgovarali, ali položaj centralne kupole i sama forma preslice nisu. Nakon posete manastiru Mrtvici [9], ostala nam je zabeležena forma drvenog rešetkastog zvonika i njegov položaj u odnosu na crkvu. To je odgovaralo i autentičnom izrazu akademika Branislava Mitrovića, koji je u selu Štipina kod Knjaževca napravio antologijski iskorak u savremenoj sakralnoj arhitekturi. Iako nam je vazdušasta struktura zvonika bila veoma bliska, pokušali smo da izbegnemo njenu upotrebu. Zastupamo stav da posle crkve u Štipini svi pokušaji korišćenja njenog zvonika bi bili upravo ono što zameramo svim crkvenim objektima novijeg doba, koji su realizovani korišćenjem srednjevekovnih citata.

Slika 4 – Skica novog hrama (dokumentacija autora)

Veći problem u procesu projektovanja je bio rešiti arhitektonsku kompoziciju istočnog dela crkve, gde se oltarska apsida spaja sa svodom i krovom. Takođe, kompoziciji nije odgovarala središnja kupola (bilo koje dimenzije), pa smo pokušali da njen položaj uskladimo

sa oblikom šire situacije koja se raskrscnicom završava ka istoku. Analizirajući primere iz prošlosti nismo naišli na krajnje istočni položaj kupole u crkvi. Ima puno primera gde kupolu zamenjuje kalota iznad oltarske apside (da ne spominjemo kupole krstionica, koje ne možemo priključiti ovom arhitektonskom problemu), ali svuda je krajnji istočni položaj kupole bar dopunjen oltarskom apsidom. Iz proučavanja liturgijske funkcije pravoslavnog hrama [4, 10] zaključili smo da odvijanje događaja u hramu ne bi narušilo postavljanje kupole iznad oltara. Time bi se zapravo približili crkvi pod kupolom, kapeli Svetog Groba u crkvi Hristovog Vaskresenja u Jerusalimu ili obliku ciborijuma, koji je kao element ranohrišćanske arhitekture postavljan iznad časne trpeze kao simbol neba [2, 3].

Slika 5 – Kapela Svetog Groba (preuzet sa <https://westernwallwish.com/the-church-of-the-holy-sepulcher>, 2019 12 01)

U sledećem koraku procesa projektovanja smo osvetljavali postavljene mase. Kako je ceo srednji vek u crkvenoj arhitekturi podrazumevao kreativnu preradu uzornih rešenja (kad god su za to postojali uslovi), imali smo obavezu da se povežemo sa tradicijom i osmislimo prijatno komponovane detalje. Vezu sa srpskim srednjim vekom smo vezali za ličnost Stefana Nemanje, posebno za izgled prvih crkava iz njegovog vremena i formu dvojnih kula, koje je su izgrađene u više navrata u to doba [5, 8]. Simbol broja dva smo videli i u biforama srpskih srednjevekovnih crkava [8]. U 12. veku, pod snažnim uticajem romaničke arhitekture, prozorski otvor se pomoću stuba delio na

dva jednaka dela, a lukovi su premošćavali te dve celine i time olakšavali masu zida koja se nalazila iznad tih otvora. Pod ovim uticajem, ne samo da smo preradili motiv bifora, već smo u crkvi Svetog Milutina u Žitorađu zbog spomenutog bastiona prepoznali ideju dvojnih kula i tvrđave. Dimenzije prozorskih otvora su rezultat naše namere da stvorimo mističnu atmosferu, koja bi pojačala sakralnost liturgijskog sabranja vernika. Na izgled prvog rešenja uticala i činjenica da će crkva biti izgrađena od kamena, kao i arhitektonska ideja crkava u doba Stefana Nemanje, nastala pod uticajima Istoka i Zapada [6]. U zanosu kreativne prerade, pod snažnim uticajem crkve u Štipini, preradili smo i formu drvenog zvonika prema simbolu broja 2 i dobivenu strukturu smo postavili na simboličnu formu dvojnih tornjeva. Radi pojednostavljenja izvođenja, ovu varijantu rešenja smo podelili na dve faze:

- izgradnja crkve i
- izgradnja parohijskog doma.

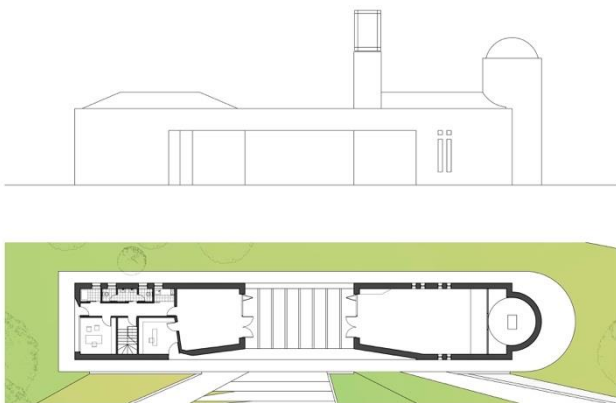
Slika 6 – Prva varijanta rešenja, crkva i parohijski dom (dokumentacija autora)

Slika 7 – Prva varijanta rešenja, crkva, prva faza (dokumentacija autora)

Mišljenja smo da se predsedniku Crkvenog odbora dopalo prvo rešenje, ali odluka je morala da se donese uz konsultacije sa episkopom Pahomijem, pa smo predložili zajednički sastanak. Uz razna obećanja i

obrazloženja sastanak se nikad nije desio, ali nam je preneto mišljenje vladike da prvoj varijanti našeg rešenja više odgovara „Beograd na vodi“ i da odustaju od izgradnje parohijskog doma. Zatražili smo osvrt na rešenje u pisanoj formi, kao i dopunu projektnog zadatka, jer smo usmeno zamoljeni da prilagodimo izgled crkve po ugledu na srednjevekovne srpske uzore. Između dva sastanka komunikacija je realizovana elektronskim putem, sa sveštenikom Nikolom Petrovim.

Slika 8 – Prva varijanta rešenja, izgled i osnova prizemlja (dokumentacija autora)

Slika 9 – Prva varijanta rešenja, prva faza (dokumentacija autora)

U nastavku procesa projektovanja, u drugoj varijanti rešenja, parohijski dom nije razmatran, ali su položaji rampi, stepenica i platoa ostali organski delovi novog koncepta. Zakošenje južnog zida je bilo u skladu sa stvorenom intervencijom u delu prilaza crkvi, te je zadržano kao sećanje na prvo rešenje. Ta kosina je bila upravna na pogled iz pravca Vladičinog Hana (slika 2) i pratila je pravac desne rampe, koja kao da je zasecala celu strukturu crkve. Mišljenja smo da je arhitektura kao društvena disciplina neodvojiva od konteksta [1] te su nam uslovi terena, ali i istorije stvaranja ovog hrama,

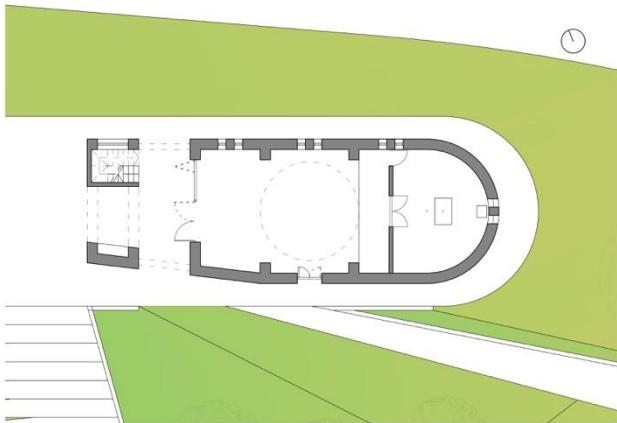
poslužili za promišljanje jedne arhitektonske strukture, koju nije moguće ponoviti na drugom mestu, u drugo vreme i prema novom programu. Kako prostor platoa ispred crkve više nije bio povezan pergolom sa crkvom i parohijskim domom, morali smo takav natkriveni prostor da potražimo između zvonika i crkve. Začeta je ideja da se u zvoniku nađu stepenice koje bi vodile do galerije i do prostora iz koga se može prići zvonima radi njihovog održavanja, ali namerno nije završena do kraja, jer smo očekivali nove izmene posle drugog sastanka. U skladu sa usmenom dopunom programa, mesto kupole je prebačeno u središte crkve, ali bez kockastog postolja, koje je jedno od obeležja naše srednjevekovne pravoslavne arhitekture [8].

Slika 10 – Druga varijanta rešenja (dokumentacija autora)

Kupolu prihvata za širinu zida širi tambur u formi tvrđave i taj motiv se ponavlja u predelu krova, koji je posmatračima zaklonjen nadzidkom. U osnovi kupolu nose pilastri, stvarajući utisak prostora podeljenog na

naos i narteks. U sredini naosa, prema jugu, otvorena su vrata, takođe prema zahtevu naručioca, što smatramo da je veoma korisno za rasterećenje praznične gužve prilikom pričešćivanja. Prema novoj arhitektonskoj kompoziciji prostor oltara gubi izdvojene niše u delu proskomidije i đakonikona, te se završava polukrugom u potpunoj širini naosa.

Slika 11 – Druga varijanta rešenja, osnova prizemlja (dokumentacija autora)

Na drugom sastanku sveštenik Nikola Petrov je izrazio svoje nezadovoljstvo u vezi sa tvrđavskim izgledom crkve i masivnim zvonikom. Predsedniku Crkvenog odbora se opet svidelo rešenje, ali za konačnu odluku je trebalo sačekati nadležnog vladiku vranjskog Gospodina Pahomija. Zahtevali smo sastanak sa njim ili njegovim predstavnicima iz eparhije, kako bismo dobili priliku da branimo rešenje i kako bismo ga unapredili dalje, prema uputstvima koje ne zahtevaju korišćenje stilova iz prošlosti, već se tiču funkcionalne organizacije prostora. Zahtevali smo mišljenje Srpske pravoslavne crkve u pisanoj formi kako bismo krenuli ka potpuno novom rešenju, kroz detaljniju saradnju sa sveštenicima.

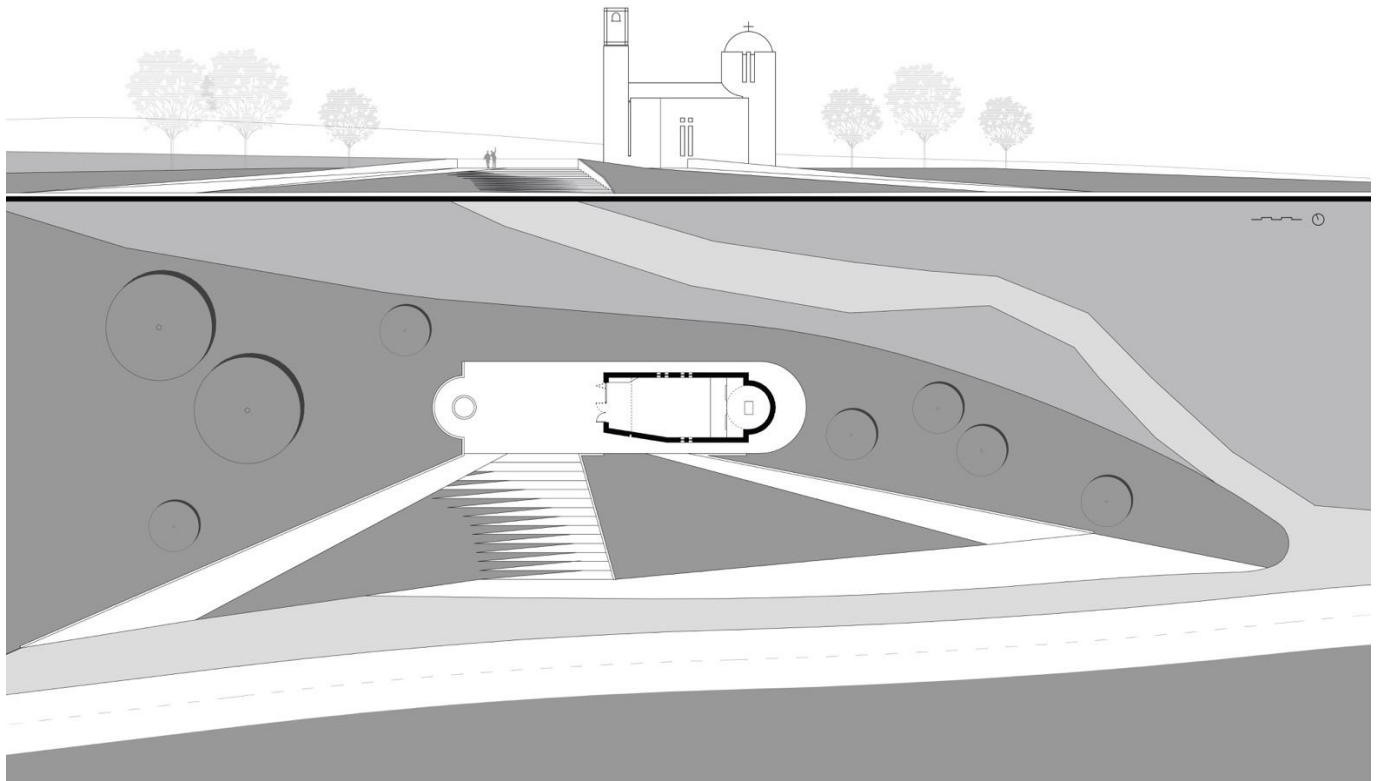
Slika 12 – Druga varijanta rešenja (dokumentacija autora)

Ali to izgleda nije odgovaralo obema stranama, jer nam je izjavljeno da naše rešenje ne podseća na srpsku pravoslavnu crkvu i predloženo nam je projektujemo „kao pre 100 godina“. Krajnje nezadovoljstvo naručioca na istom sastanku pokazano je crtanjem lukova u više redova na zvoniku, na šta smo pokrenuli raspravu o izgledu autentično srpskog hrama u srednjem veku [13], a dotakli smo se i opisivanja ovog i prošlog vremena. Rasprava je završena nakon našeg pitanja da li su predstavnici Crkvenog odbora na sastanak došli automobilom, peške ili nekim drugim prevoznim sredstvom. Ovom razmenom prijateljske energije je i završeno naše dalje angažovanje na projektu crkve Sveti Milutin u selu Žitorade. Sastanak sa vladikom se nikada nije desio, niti smo dobili njegovo mišljenje o našem rešenju u pisanom obliku. Nekoliko dana nakon sastanka predsednik Crkvenog odbora nam je saopštio da su meštani sela Žitorade pogledali naša rešenja i da postoji njihova velika bojazan da je crkva zapravo katolička, a ne pravoslavna.

Slika 13 – Druga varijanta rešenja (dokumentacija autora)

Ono što smo mogli da zaključimo je da u većini slučajeva naručilac zahteva da arhitekti izrade projekat prema njihovom „dizajnu“. Ispunjavanjem svih uslova osim „zidanja kao u srednjem veku“ nismo došli do sporazuma. Čak i naša sugestija da izbacimo iz programa zvonik nije urodila plodom. Na položaj kupole, poziciju i dimenziju otvora, oblik lađe, izgled kamenog ikonostasa, kao i na dešavanje u unutrašnjem prostoru, nije gledano kao na neočekivani izgled hrama. Na primeru ovog idejnog rešenja prikazan je uobičajeni stav naručioca o tome kako treba da izgledaju crkve u 21. veku i to je, prema našem mišljenju, problem savremene srpske sakralne arhitekture. Za potrebe ovog aktuelnog stručnog diskursa, ovaj projekat smo na Trijenalu arhitekture u Nišu 2015. godine, predstavili u njegovoj prvoj varijanti.

Slika 14 – Rešenje prezentovano na Trijenalu arhitekture u Nišu (dokumentacija autora)

3. PROBLEM SAVREMENE SAKRALNE SRPSKE ARHITEKTURE

Cilj prikazivanja procesa projektovanja crkve Sveti Milutin u selu Žitorade je dokumentacija jedne situacije u kojoj je, slobodno možemo tako reći, zanemarena arhitektonska praksa ovog vremena. Idejno rešenje je prećutno odbijeno jer nije u skladu sa zamišljenom slikom hrama, koju je formirao Naručilac. Ipak, istraživanjem je postignut cilj da se u skladu sa liturgijskom funkcijom hrama objekat oblikuje na savremeniji način, kreativnom preradom uzornih principa.

Činjenica da naručiocima nisu bili spremni da razvijaju projekat kroz dvosmernu komunikaciju i argumentovano usmeravanje rešenja potvrđuje ranije postavljenu teoriju da na početku 21. veka evidentna kriza kriterijuma građenja srpskih pravoslavnih hramova [4]. Slično konkursu za hram Svetog Save na Vračaru iz 1906. godine, stručna javnost je pokazala svoje nezadovoljstvo zbog vrednovanja tradicionalnih objekata prema ličnim afinitetima. Ponavljanje ovakvih situacija dovodi do rasta nezadovoljstva srpskih arhitekata, koji su u više navrata osudili nespretno

kopiranje tradicije. Zagovornici tradicionalizma zapravo nevesitim korišćenjem srednjovekovnih citata povećavaju jaz Crkve i savremene arhitekture. Jednosmerno proučavanje naše prošlosti, pod uticajem raznih ideologija, interesa i politika, vodi u izgradnju crkava koje samo podsećaju na tradicionalne objekte, ali su zapravo neuspele arhitektonske kompozicije. Za osetniju transformaciju opisanih ideja potrebna je i osetnija pažnja poklonjena rešavanju ovog problema. Tek sa kritičkim sagledavanjem novijih crkava nakon potrebnog vremenskog razmaka, uz stalno ulaganje u obrazovanje, društvo i njegovu kulturu, stvoriće se realniji pogled na srpski pravoslavni hram novijeg doba [7]. Neke od pojedinačnih funkcija hrama su već objašnjene u nauci (kao što su liturgija [10] i ikonografija), ali još uvek nije došlo do ozbiljnije saradnje svih učesnika u izgradnji, koja bi rezultirala nastavkom složenog razvoja srpskih crkava.

Mišljenja smo da ako nakon svih napora dođemo do zaključka da je pravoslavna arhitektura u srpskoj prošlosti dostigla najveću moguću zrelost, takvu arhitekturu treba smestiti u muzeje. To bi značilo da čak ni kreativna prerada nasleđenih principa ne bi pomogla nastavku bogatog razvoja, već treba krenuti u

skladu sa novim vremenom i novim društvom. Zastupamo stav da ideja prošlosti utemeljuje stav Crkve da novi objekti preuzimaju tradicionalne oblike, u skladu sa uslovljenošću između istorijskih događaja i pojavljivanja ideje o nacionalnoj umetnosti sa početka XX veka. Slažemo se sa Trifunovićem da je prošlost je u istoriji umetnosti srpskog naroda korišćena kao kult jedne umetnosti i kao kriterijum [11], jer je promišljena nadgradnja tradicije imala za cilj povezivanje Srba u jedinstven kulturni i državni prostor.

Slika 15 – Crkva Bogorodičinog Uspenja u Mrtvici (dokumentacija autora)

5. LITERATURA

- [1] Jovanović, G. i Stanimirović, M.: Pet projektantskih načela, *Nauka i praksa*, Građevinsko-arhitektonski fakultet Univerziteta u Nišu, br. **21**, **2018**, str. 71–76.
- [2] Krautheimer, R.: *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, Baltimor, **1965**.
- [3] Mango, C.: *Byzantine architecture*, Electa, Rizzoli, New York, Milano, **1985**,
- [4] Stanimirović, M.: Projektovanje srpskih pravoslavnih hramova u 21. veku, *Nauka i praksa*, Građevinsko-arhitektonski fakultet Univerziteta u Nišu, br. **21**, **2018**, str. 18–24.
- [5] Кандић, О.: Куле–звоници уз српске цркве XII—XIV века, *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, бр. **14**, **1978**, стр. 3–80.
- [6] Кораћ, В.: *Између Истока и Запада : одабране студије о архитектури*, Просвета, Београд, **1987**.
- [7] Куртовић Фолић, Н.: Црквено градитељство, традиција или трансформација црквених облика. *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, ИАУС, Београд, **1995**, 62–98.
- [8] Ненадовић, С.: *Архитектура у Југославији од IX—XVIII века и главни споменици народа Југославије изван њених граница*, Научна књига, Београд, **1987**.
- [9] Пешић, Б.: Црква Богородичиног Успења у Мртвици, *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, **XX-XXI**, **1988-1989**, стр. 93–107.
- [10] Станимировић, М., Дабић, М.: Литургијска функција у архитектури српског православног храма, *Црквене Студије*, Центар за црквене студије, Ниш, **2017**, бр. **14**, стр. 689–702.
- [11] Трифуновић, Ј.: Стара и нова уметност. Идеја прошлости у модерној уметности. *Зограф. Часопис за средњевековну уметност*, Галерија фресака, Београд, **1969**, бр. **3**, 39–52.
- [12] Турншек, Б.: *Рурална архитектура*, Грађевинско-архитектонски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, **2019**.
- [13] Шкаламера, Ж.: Обнова „српског стила” у архитектури, *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, бр. **5**, **1969**, стр. 191–236.